

ULUSLARARASI HUKUK KOMİSYONU’NUN “ULUSLARARASI ÖRF VE ÂDET HUKUKUNUN BELİRLENMESİNE İLİŞKİN TASLAK SONUÇLAR” METNİ ÇERÇEVESİNDE ULUSLARARASI ÖRGÜTLERİN ULUSLARARASI ÖRF VE ÂDET HUKUKUNA ETKİSİ

THE EFFECT OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS ON CUSTOMARY INTERNATIONAL LAW IN THE FRAMEWORK OF THE TEXT “DRAFT CONCLUSIONS ON IDENTIFICATION OF CUSTOMARY INTERNATIONAL LAW” OF INTERNATIONAL LAW COMMISSION

Nergiz EMİR*

Makale Bilgi

Gönderilme: 11/09/2020
Kabul: 10/12/2020

Anahtar Kelimeler

Uluslararası
Örgütler,
Örf ve Âdet Hukuku,
Uluslararası Hukuki
Kişilik,
Uluslararası Hukuk
Komisyonu.

Article Info

Received: 11/09/2020
Accepted: 10/12/2020

Keywords

International
Organizations,
Customary International
Law,
International Legal
Personality,
International Law
Commission.

Özet

Uluslararası örgütler uluslararası hukukun kişileridir. Bu uluslararası hukuk kişileri uluslararası örf ve âdet hukuku kuralları ile bağlıdır. Uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşturulmasına katkısı ise tartışmalıdır. Uluslararası Hukuk Komisyonu (ILC) tarafından 2018 yılında yayımlanan Uluslararası Örf ve Âdet Hukukunun Belirlenmesine İlişkin Taslak Sonuçlar belgesi bu tartışmalara önemli bir etkiye bulunmuştur. ILC, uluslararası örgüt uygulamalarının bazı durumlarda uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna katkı sunabileceğini düzenlemiştir. Ancak opinio juris’in tespit edilmesi noktasında uluslararası örgütlere ilişkin bir hüküm yer almamaktadır. ILC, uluslararası örgütleri uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumuna sınırlı ve muğlak bir biçimde dâhil etmektedir. Bu makale uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna etkisini doktrinindeki gelişmeler ve ILC’nin konuya yaklaşımıyla birlikte incelemektedir. Uluslararası hukuki kişiliği çerçevesinde uluslararası örgütler uluslararası andlaşma akdedebilir; bunların uluslararası sorumluluğu söz konusudur ve bu örgütler çeşitli ayrıcalık ve bağışıklıklara sahiptir. Bu nedenle, uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukuna da faaliyet alanlarına ilişkin hususlarda katkı sunabilmeleri gerekmektedir.

Abstract

International organizations are persons of international law. These international legal persons are bound by the rules of customary international law. The contribution of international organizations to the formation of international customary law rules is controversial. Draft Conclusions on Identification of Customary International Law published by the International Law Commission (ILC) in 2018, had a significant impact on these debates. The ILC has regulated that the practices of international organizations can contribute to the formation of international customary law in certain cases. However, there is no provision regarding international organizations at the point of determination of opinio juris. The ILC incorporated international organizations in the formation of international customary law in a limited and ambiguous way. This article examines the effect of international organizations on the formation of international customary law rules with the developments in the doctrine and the approach of the ILC to the subject. Within the framework of its international legal personality, international organizations can conclude international treaties, have international responsibilities and have various privileges and immunities. Therefore, international organizations should be able to contribute to international customary law, in matters related to their field of activity.

I. GİRİŞ

Uluslararası örgütler, devletler ile birlikte uluslararası hukukun kişilerinden biridir. Uluslararası örf ve âdet hukuku da uluslararası andlaşmalar gibi uluslararası hukukun asli kaynaklarından. Uluslararası örgütler uluslararası hukuki kişiliklerinin sonucu olarak uluslararası andlaşma akdetme yetkisine sahip oldukları gibi uluslararası hukuka aykırı eylemlerinden de sorumlu tutulmaktadır. Öte yandan bu uluslararası hukuk kişileri uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarına uymakla yükümlüdür. Uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarına uymakla yükümlü olan uluslararası örgütlerin bu kuralların oluşumunda etkili olup olamayacağı tartışmalıdır. Ancak son yıllarda bunun mümkün olması gerektiğine ilişkin fikirlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu fikirlerin temeli, uluslararası hukuk kurallarının oluşturulmasında devletlerin yanında uluslararası örgütlerin de etkili olması gerektiğine dayanmaktadır. Çünkü uluslararası örgütler de devletler gibi uluslararası hukuk kişileridir.

Uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda uluslararası örgütlerin etkisini inceleyen çalışma bakımından uluslararası hukukta kişilik kavramı önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla ilk olarak, uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının uluslararası hukuktaki yeri incelenecek ve bunun ardından uluslararası örgütler üzerine hukuki kişilikleri çerçevesinde bir değerlendirme yapılacaktır. Son olarak ise, çalışmanın esas konusu olan uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda uluslararası örgütlerin etkisi üzerinde durulacaktır. Bu konuya ilişkin en önemli gelişme, Uluslararası Hukuk Komisyonu (ILC) tarafından 2018 yılında yayımlanan Uluslararası Örf ve Âdet Hukukunun Belirlenmesine İlişkin Taslak Sonuçlar¹ (Taslak Sonuçlar) metnidir. Dolayısıyla uluslararası örf ve âdet hukuku ile uluslararası örgütler arasındaki ilişkinin kapsamı ILC tarafından yayımlanan bu metin çerçevesinde sınırlandırılarak ele alınmıştır. Ancak esas konuya geçmeden önce hem uluslararası örf ve âdet hukukunun uluslararası hukuk kaynağı olma niteliğinin hem de uluslararası örgütlerin uluslararası hukuk kişisi olduğuna ilişkin kabulün okuyucuya sunulmasına fayda görülmüştür. Zira çalışmanın amacı bir uluslararası hukuk kaynağı ile bir uluslararası hukuk kişisi arasında uluslararası hukuk çerçevesinde bir bağlantı kurmaktır.

II. ULUSLARARASI ÖRF VE ÂDET HUKUKU

A. Kavramsal İnceleme

Toplumsal birimlerin herhangi birinde ortaya çıkan kurallar ile belirli davranışlara izin verilmesi ve diğer bazı davranışların yasaklanması söz konusudur². Fakat bütün davranış kuralları ilgili toplumun üyeleri üzerinde bağlayıcı bir etkiye sahip değildir. Uluslararası hukukta uluslararası örf ve âdet hukuku kuralları bağlayıcı bir nitelik taşıdığı için ihlali durumunda sorumluluğa neden olmaktadır³. Bu kuralların ortaya çıkmasına ilişkin farklı görüşler söz konusu olsa da hukuken bağlayıcı bir nitelik taşımaları nedeniyle uluslararası örf ve âdet hukuku kuralları uluslararası hukuk kişileri üzerinde hak ve yükümlülükler doğurmaktadır⁴. Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün 38. maddesinde, uluslararası örf ve âdet hukukunun "*hukuk olarak kabul edilmiş genel bir uygulamanın kanıtı olarak*"⁵ Uluslararası Adalet Divanı (Divan) tarafından önüne gelen uyuşmazlıklara uygulanacağı ifade edilmiştir⁶.

Uluslararası hukukta örf ve âdet hukuku ile iç hukuklardaki örf ve âdetin birbirinden ayırt edilmesi gerekmektedir. Özellikle Kıta Avrupası ülkelerinin iç hukuk sistemlerinde örf ve âdet hukuku önemli bir yere sahip değildir. Ancak uluslararası örf ve âdet hukuku kuralları yazısız olmalarına rağmen en az andlaşmalar kadar etkilidir⁷. Örf ve âdet hukuku bakımından iç hukuk ile uluslararası hukuk arasındaki bu farklılığın esas olarak bu iki hukuk sisteminin kendine has özelliklerinden kaynaklandığı ifade edilebilir. Zira devletin dikey örgütlenme biçimine bağlı olarak iç hukuklarda örf ve âdet hukuku önem kaybederken uluslararası hukuktaki yatay örgütlenme biçimi örf ve âdet hukukunun önemini korumasını sağlamıştır⁸. Üstelik uluslararası hukuk kuralları aynı zamanda kural koyucu olma rolü üstlenen uluslararası hukuk kişilerini

¹ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law with Commentaries, https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_13_2018.pdf&lang=EF (Erişim Tarihi: 17.11.2020).

² SHAW, Malcolm N.: Uluslararası Hukuk, TÜBA, Ankara 2018, s.51.

³ ÖKTEM, Emre: Uluslararası Teamül Hukuku, Beta Yayınları, İstanbul 2013, s.1.

⁴ TREVES, Tullio: "Customary International Law", in Wolfrum, Rüdiger (ed.), The Max Planck Encyclopedia of Public International Law, Oxford University Press, Oxford 2012, s.938.

⁵ KAYA, İbrahim: Uluslararası Hukukta Temel Belgeler, 4. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara 2020, s.436.

⁶ Statute of the International Court of Justice, https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf (Erişim Tarihi: 04.03.2020).

⁷ GÜNDÜZ, Aslan: Milletlerarası Hukuk, 10. Baskı, Günel, Reşat Volkan (ed.), Savaş Yayınevi, İstanbul 2019, s.15.

⁸ ÖKTEM, s.4.

bağladığı için örf ve âdet hukuku değişen koşullara uyum sağlama yönünden “işlevsel” bulunmaktadır⁹.

Uluslararası örf ve âdet hukuku genel olarak uluslararası hukukun bir kaynağı olarak incelenmekte ve bu kaynağın ortaya çıkabilmesi için gerekli olan koşullar üzerinde durulmaktadır¹⁰. Ancak uluslararası örf ve âdet hukukunun dayanakları konusunda kuramsal düzeyde farklı görüşler söz konusudur.¹¹ Kuramsal tartışmalar hala devam etmekte¹² ve genellikle iradeci pozitivist görüşler ile objektivist görüşler şeklinde iki farklı yaklaşım penceresinden incelenmektedir¹³. Uluslararası örf ve âdet hukukuna ilişkin tartışmaların sınıflandırılmasında uluslararası hukukun kendisine yönelik tartışmalarda yapılan ayırım etkisini sürdürmektedir¹⁴.

İradeci görüş, uluslararası hukuku yalnızca devletlerin iradesine dayandırmaktadır¹⁵. Bu görüş uluslararası hukuka ilişkin yaklaşımıyla uyumlu olarak uluslararası örf ve âdet hukukunu devletlerin örtülü iradelerine dayandırma eğilimindedir¹⁶. Uluslararası örf ve âdet hukuku, uluslararası hukukun diğer bir asli kaynağı olan andlaşmalardan farklı olarak devletlerin iradelerini açıkça ortaya koymasıyla değil; örtülü bir biçimde açıklamalarıyla ortaya çıkmaktadır¹⁷. Objektivist görüş ise, uluslararası hukuku devletlerin iradesine değil; objektif kriterlere göre tespit etmektedir¹⁸. Dolayısıyla, uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda da mantıksal ya da sosyal bir zorunluluk durumuna vurgu yapmışlardır¹⁹. *Öktem*, uluslararası örf ve âdet hukukunun dayanaklarına ilişkin bu iki farklı kuramsal yaklaşımın aynı sorunu farklı açılardan çözmeye eğilimine dikkat çekmiş ve bu görüşlerin birbirini tamamlayıcı nitelikte olduklarını ifade etmiştir²⁰. *Meray*, örf ve âdet hukukunun dayanağını devlet iradesine değil; mantığa ve sosyal olguya dayandıran objektivist görüşleri desteklemiştir²¹. *Çelik*, örf ve âdet hukukunun önemini gittikçe azaldığını ve uluslararası hukukta uluslararası andlaşmaların önem kazandığını savunmuştur²². *Işıktaç*, pozitivist bir yaklaşımın ürünü olan örtülü irade yaklaşımının uluslararası örf ve âdet hukukunu açıklamakta yetersiz kaldığını belirtmiştir²³.

Uluslararası örf ve âdet hukuku üzerine yapılan kavramsal incelemede, örf ve âdet hukukunun dayanağı konusunda hangi kuramsal yaklaşım benimsenirse benimsensin uluslararası hukukun asli kaynağı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Uluslararası andlaşmaların sayısının artmış ve artmaya da devam ediyor olması uluslararası andlaşmaların örf ve âdet hukukunun yerine geçmesine neden olmuş değildir. Üstelik uluslararası andlaşmalar da bağlayıcılığını yine bir örf ve âdet kuralı olan *pacta sunt servanda* ilkesinden almaktadır²⁴. *Öktem*, uluslararası örf ve âdet hukukunun yazısız olmasının ve diğer bazı özelliklerinin onu uluslararası andlaşmalar karşısında geride tutmadığını tam aksine uluslararası hukuktaki varlığını güçlendirdiğine dikkat çekmektedir²⁵. Uluslararası örf ve âdet hukukunun yazısız olmasının herhangi bir dezavantaj içermediğine dair bu yaklaşım uluslararası örf ve âdet hukukunun uluslararası hukuktaki önemini açıklamak bakımından isabetlidir.

Uluslararası örf ve âdet hukukunun kendini “yeni şartlara uyarılma yeteneği” ile gelecekte de uluslararası hukuka yön vermeye devam edeceğine ilişkin görüş²⁶ kabul edilebilir görünmektedir. Bu bakımdan uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumuna ilişkin tartışmaların farklı açılardan gündeme gelmeye devam edeceği açıktır. Zira uluslararası örf ve âdet hukuku varlığını ve önemini sürdürmekle birlikte bu uluslararası hukuk kaynağına geleneksel ve çağdaş

⁹ ÖKTEM, s.9.

¹⁰ THIRLWAY, Hugh: “The Sources of International Law”, in Evans, Malcolm D. (ed.), International Law, Oxford University Press, Oxford 2010, s.98.

¹¹ ÇELİK, Edip: Milletlerarası Hukuk, 3. Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975, s.97; MERAY, Seha L.: Devletler Hukukuna Giriş, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1960, s.82.

¹² TREVES, s.938.

¹³ ÇELİK, s.97; MERAY, s.82, 83; ÖKTEM, s.23; TREVES, s.939.

¹⁴ ÖKTEM, s.18.

¹⁵ BOZKURT, Enver/POYRAZ Yasin/ERDAL Selcen: Devletler Hukuku, 10. Baskı, Legem Yayıncılık, Ankara 2018, s.18.

¹⁶ MERAY, s.82.

¹⁷ PAZARCI, Hüseyin: Uluslararası Hukuk Dersleri I. Kitap, 12. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2014, s.227.

¹⁸ BOZKURT/POYRAZ/ERDAL, s.18.

¹⁹ ÖKTEM, s.36.

²⁰ ÖKTEM, s.44.

²¹ MERAY, s.83.

²² ÇELİK, s.101.

²³ İŞIKTAÇ, Yasemin: Hukukun Kaynağı Olarak Örf ve Âdet Hukuku, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul 1992, s.67.

²⁴ TÛTÛNCÛ, Ayşe Nur/ARIKOĞLU Enver/AKÛN Verda Neslihan/BAŞKARACAOĞLU Elif: Toluner Milletlerarası Hukuk (Giriş, Kaynaklar), Beta Yayınları, İstanbul 2017, s.36.

²⁵ ÖKTEM, s.511.

²⁶ ÖKTEM, s.511.

yaklaşımlar şeklinde ifade edilen farklı bakış açıları söz konusudur²⁷. Geleneksel doktrin uluslararası örf ve âdet hukukunun sadece devletleri bağladığına ilişkin yaklaşımını sürdürse de çağdaş uluslararası hukukta bu kuralların uluslararası örgütleri de bağladığı kabul edilmektedir²⁸. Ancak uluslararası örf ve âdet hukuku kavramsal olarak incelendiğinde önünde sonunda hala devletlere vurgu yapıldığı görülmektedir. Uluslararası hukukun tüm kişileri için bağlayıcı nitelik taşıyan uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda uluslararası hukukun diğer bir kişisi olan uluslararası örgütlerin konumu bir hayli belirsizdir²⁹. Dolayısıyla, bu çalışmanın ilerleyen kısımlarında, uluslararası hukukun daha muğlak konumdaki asli kaynağı olan örf ve âdet hukuku ile geleneksel uluslararası hukuk kişisi olan devletlerden sonra ortaya çıkan diğer bir hukuki kişi olan uluslararası örgütler arasındaki ilişki sorunsalı incelenecektir.

B. Uluslararası Hukuk Kaynakları Arasındaki Yeri ve Unsurları

Genel olarak hukukta kaynak kavramı farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılabilir³⁰. Uluslararası hukukun kaynakları ise geleneksel olarak maddi kaynaklar ve şekli kaynaklar olmak üzere ikili bir ayrıma tabi tutulmuştur³¹. Maddi kaynaklar uluslararası hukuk kurallarının kökenlerini hukuk dışı kurallara dayandırırken şekli kaynaklar hukuk kurallarını bizzat bildiren kaynaklardır³². Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün 38. maddesinde uluslararası hukukun şekli kaynaklarına yer verilmiş ve uluslararası örf ve âdet hukuku asli kaynaklar arasında düzenlenmiştir. Uluslararası hukukun kaynaklarına ilişkin bu geleneksel yaklaşımın bazı handikaplarının olduğu ileri sürülebilse bile uluslararası hukukta uyulması gereken kural ve ilkelerin tespit edilmesini sağladığı açıktır³³. Zira uluslararası hukuka kaynaklık eden kurallara ilişkin soyut tartışmaların yürütülmesi de mümkündür. Bu düzenleme, uluslararası hukukun kaynaklarına dair tartışmalardan ikna edici bir argüman elde edilmesinden bağımsız olarak uluslararası örf ve âdeti bağlayıcı hale getirmiştir³⁴.

Uluslararası örf ve âdet hukuku genel olarak kabul görmüş bir biçimde maddi ve psikolojik unsur olmak üzere iki ayrı başlık altında incelenmektedir³⁵. Maddi (objektif) unsur, tekrarlayan devlet uygulamalarını içerirken psikolojik (sübjektif) unsur, ilgili davranışın hukuk kuralı olduğuna ilişkin inançla gerçekleştirilmesi (*opinio juris*) anlamına gelmektedir³⁶. Uluslararası örf ve âdet hukukunun unsurları hususunda Türkiye'deki uluslararası hukukçular genellikle maddi unsur ve psikolojik unsur ayrımını kullanmaktadır³⁷. Maddi unsur ve psikolojik unsurun ne anlama geldiğinin değerlendirilmesinde, Divan'ın Kuzey Denizi Kıta Sahaneliği Davası'ndaki açıklamaları önem arz etmektedir. Divan, genel uygulama ifadesi ile çıkarları özel olarak etkilenen devletler dâhil olmak üzere yaygın ve temsil edici bir çoğunluğun gerekli olduğunu ifade ederek maddi unsurun kapsamını açıklamıştır³⁸. Yine Divan, psikolojik unsurun da açıklanmasına yer vermiş ve devletlerin hukuki bir yükümlülüğü yerine getirdiklerine ilişkin inançlarının bulunması gerektiğini vurgulamıştır. Zira eylemlerin sık sık tekrarlanması ve alışkanlık niteliği kazanmış olması *opinio juris* bakımından yeterli değildir³⁹.

Uluslararası örf ve âdet hukukuna ilişkin tartışmalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde sorunun temelde uluslararası hukuka dair diğer sorunlarla benzer olduğu görülmektedir. Uluslararası hukuk, temel bir anayasal metne dayanmadığı için örf ve âdet hukuku kurallarının neler olduğu ve bu kuralların nasıl ortaya çıktığı konusu tartışılmaya devam edecektir⁴⁰. Fakat

²⁷ ROBERTS, Anthea Elizabeth, "Traditional and Modern Approaches to Customary International Law: A Reconciliation", The American Journal of International Law, 95(4), 2001, s.757.

²⁸ LEPARD, Brian D.: Customary International Law: A New Theory with Practical Applications, Cambridge University Press, New York, 2010, s.281.

²⁹ EMİR, Nergiz: Uluslararası Hukukta Kişilik Kavramı ve Uluslararası Örgütlerin Hukuki Kişiliğinin Sonuçları, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s.4.

³⁰ İŞIKTAÇ, s.33.

³¹ THIRLWAY, s.92.

³² PAZARCI, s.109.

³³ THIRLWAY, s.93.

³⁴ KENNEDY, David: "The Sources of International Law", American University Journal of International Law, 2(1), 1987, s.87, 88.

³⁵ GOLDSMITH, Jack L./POSNER Eric A.: "A Theory of Customary International Law", The University Chicago Law Review, 66(4), 1999, s.1116.

³⁶ TREVES, s.939.

³⁷ AKSAR, Yusuf: Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2017, s.64; BOZKURT, Enver/POYRAZ, Yasin/ERDAL Selcen, s.70, 91; ÖKTEM, s.52; PAZARCI, s.223; TÜTÜNCÜ/ARIKOĞLU/AKÜN/BAŞKARACAOĞLU, s.38.

³⁸ North Sea Continental Shelf, Judgment, I.C.J. Reports 1969, p.3, s.43. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/52/052-19690220-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 03.12.2020).

³⁹ North Sea Continental Shelf, s.44.

⁴⁰ KAMMERHOFER, Jörg: "Uncertainty in the Formal Sources of International Law: Customary International Law and Some of Its Problems", European Journal of International Law, 15(3), 2004, s.526-536.

uluslararası hukukun ulusal hukuklardan bu farklılığı bir belirsizlik içerse ve dezavantajlı gibi görünse de onu geliştirilmeye açık kılmaktadır. Zira ILC, 2012 yılında uzun vadeli programına aldığı uluslararası örf ve âdet hukukuna ilişkin Taslak Sonuçlar'ı 2018'de yayımlanmıştır⁴¹. Dolayısıyla uluslararası örf ve âdet hukuku son yıllarda da uluslararası hukukun gündeminde kalmaya devam etmiştir.

III. ULUSLARARASI ÖRGÜTLER

Uluslararası örgütlerin ortaya konulmasında doktrinde üzerinde uzlaşmış tek bir tanım söz konusu değildir⁴². Uluslararası örgüt kavramı ilk olarak 19. yüzyılda kullanılmış olmasına rağmen “hükümetler-arası örgüt” anlamındaki terim İkinci Dünya Savaşı'nın ardından büyük ölçüde kabul görmüştür⁴³. Uluslararası örgütler kendisini kuran devletlerin çeşitli amaçlarını yerine getirmeleri için oluşturulan ve faaliyetleri uluslararası hukuk tarafından yönetilen birimlerdir⁴⁴. Uluslararası örgütlerin üyeleri devletlerin yanı sıra diğer uluslararası örgütler de olabilir⁴⁵. Fakat bir uluslararası örgütün tamamen diğer uluslararası örgütlerce kurulması istisnai bir durumdur⁴⁶. Uluslararası örgütlerin devletler ya da uluslararası örgütler tarafından kurulabilmesi dışındaki diğer bir özelliği uluslararası bir andlaşma ya da uluslararası hukuka göre akdedilmiş başka bir belge kurulabilmeleridir⁴⁷. Dolayısıyla uluslararası örgütler belirli bir devletin iç hukukuna göre kurulan hükümet-dışı kuruluşlardan farklıdır⁴⁸. Uluslararası örgütlerin üçüncü önemli özelliği ise kendisini kuran yapılardan bağımsız bir iradeye (*separate will, volonte distincte*) sahip olmalarıdır⁴⁹. Bu irade uluslararası örgütlerin uluslararası hukuki kişiliğine gönderme yapmak için de kullanılmaktadır⁵⁰. *Schermers* ve *Blokker*, bu özelliği kendine ait irade olan en az bir organa sahip olmakla açıklamaktadır⁵¹.

Uluslararası örgütlerin tanımlanmasına ve özelliklerine ilişkin başvurulabilecek diğer bir kaynak, ILC'nin 2011'de yayımladığı Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler (Taslak Maddeler) metnidir⁵². Taslak Maddeler düzenlemesinin ikinci maddesinin “a” bendinde, uluslararası örgütlerin “bir andlaşma ya da uluslararası hukuka göre akdedilen başka bir belge ile kurulan ve münhasıran uluslararası hukuk kişiliğine sahip örgüt” oldukları düzenlemiştir⁵³. Bu cümlenin devamında uluslararası örgütlerin devletlere ek olarak diğer kurumları da üye olarak içerebileceği ifade edilmiştir.

Uluslararası hukukta 20. yüzyılın başında sadece devletler uluslararası hukuk kişisi olarak değerlendirilirken ilerleyen yıllarda örgütlerin uluslararası hukuki kişiliği tartışılmaya başlanmıştır⁵⁴. Uluslararası hukukta devletin yanında uluslararası örgütlerin de hukuki kişiliğinin tartışılmaya başlanmasında en önemli etken Milletler Cemiyeti'nin kurulmasıdır⁵⁵. Uluslararası örgütlerin uluslararası hukuki kişiliğinin tespit edilmesi bakımından en önemli gelişme ise, Uluslararası Adalet Divanı tarafından 1949 yılında verilmiş olan Birleşmiş Milletler Hizmetinde Uğranılan Zararların Tazmini Danışma Görüşü⁵⁶'dür⁵⁷. Uluslararası örgütlerin uluslararası hukuki kişiliğinin kapsamı ve koşullarına ilişkin pek çok farklı tartışma yürütmek mümkündür. Bu çalışma bakımından üzerinde durulması gereken husus, uluslararası hukukun kişisi olarak uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukuna etkisidir.

⁴¹ Analytical Guide to the Work of the International Law Commission: Identification of Customary International Law, https://legal.un.org/ilc/guide/1_13.shtml (Erişim Tarihi: 16.11.2020).

⁴² EMİR, s.65.

⁴³ SCHERMERS, Henry G./BLOKKER Niels M.: International Institutional Law: Unity Within Diversity, 5th Edition, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston 2011, s.30.

⁴⁴ KLABBERS, Jan: An Introduction to International Organizations Law, 3rd Edition, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s.7.

⁴⁵ Örneğin Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) kurucu bir üyesidir. KLABBERS, s.9.

⁴⁶ ÇAĞIRAN, Mehmet Emin: Uluslararası Örgütler, 4. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2019, s.8.

⁴⁷ AKANDE, Dapo: “International Organizations”, in Evans, Malcolm D. (ed.), International Law, Oxford University Press, Oxford 2010, s.249.

⁴⁸ TERZİOĞLU, Süleyman Sırrı/ÖZARSLAN Bahadır Bumin: Uluslararası Örgütler Hukuku, Adalet Yayınevi, Ankara 2016, s.35.

⁴⁹ WHITE, Nigel D.: The Law of International Organizations, 2nd Edition, Manchester University Press, Manchester 2005, s.30.

⁵⁰ AKANDE, s.250.

⁵¹ SCHERMERS/BLOKKER, s.44.

⁵² Draft Articles on Responsibility of International Organizations, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_11_2011.pdf (Erişim Tarihi: 27.11.2020).

⁵³ Çevirisi için; KESKİN, Sevda: “Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler”, MHB, 36(2), 2016, s.163.

⁵⁴ SCHERMERS/BLOKKER, s.986.

⁵⁵ EMİR, 75.

⁵⁶ Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations, Advisory Opinion, ICJ Reports 1949, p.174. <https://www.icj-cij.org/files/case-related/4/004-19490411-ADV-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 16.11.2020).

⁵⁷ AKANDE, s.252.

IV. TASLAK SONUÇLAR ÇERÇEVESİNDE ULUSLARARASI ÖRGÜTLER VE ULUSLARARASI ÖRF VE ÂDET HUKUKU

A. Taslak Sonuçlar Metninin Hazırlanma Süreci

ILC, uluslararası hukuk kurallarının belirli bir sistematik çerçevesinde çok taraflı anlaşmalarla düzenlenmesine ilişkin ön hazırlıkların yapıldığı bilimsel bir kurumdur⁵⁸. Farklı konulardaki pek çok sözleşme ILC tarafından hazırlanıp daha sonra BM Genel Kurulu'nda kabul edilmiştir.⁵⁹ Bu bağlamda, uluslararası örf ve âdet hukukunun kendisinin de ILC'nin üzerinde çalıştığı önemli bir konu haline gelmesi söz konusu olabilecektir. Zira ILC, 2012 yılındaki 64. oturumunda uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumu ve kanıtı konusunu programına almış ve *Michael Wood*'u özel raportör olarak atamıştır. 2013 yılındaki 65. oturumda *Wood*, ilk raporunu sunmuş ve ILC konu başlığını “Uluslararası Örf ve Âdet Hukukunun Belirlenmesi” olarak değiştirmiştir. *Wood*, 2014 yılındaki 66. oturumda ikinci raporu, 2015 yılındaki 67. oturumda üçüncü raporu ve 2016'daki 68. oturumda ise dördüncü raporu ILC'ye sunmuştur. Dördüncü rapor, hükümetler ve diğer katılımcılardan alınan görüşler ışığında geçici olarak kabul edilen taslak sonuçlarda birtakım değişiklikler önermiştir. 2018 yılındaki 70. oturumda ise *Wood* beşinci raporu Komisyon'a sunmuştur. ILC beşinci raporu değerlendirmiş ve 16 maddede ele alınan sonuçların ikinci okumasının yapılmasını önermiştir⁶⁰. ILC 70. oturumda Taslak Sonuçlar metnini şerhleriyle birlikte kabul etmiştir. Dolayısıyla ILC'nin Taslak Sonuçlar metni yaklaşık altı yıllık bir sürenin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmanın konusu ILC tarafından yayımlanmış olan Taslak Sonuçlar bağlamında uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukuna etkisinin değerlendirilmesidir. Bu nedenle çalışmanın bundan sonraki kısımları hem Taslak Sonuçlar hem de doktrin bakımından uluslararası örgüt-uluslararası örf ve âdet hukuku ilişkisine ayrılmıştır. Fakat uluslararası örf ve âdet hukukuna ilişkin uluslararası alanda yapılmış tek çalışma ILC'nin Taslak Sonuçları değildir. 2000 yılında Uluslararası Hukuk Derneği (ILA) tarafından da uluslararası örf ve âdet hukukunu oluşumuna ilişkin bir rapor (ILA Raporu) hazırlanmıştır⁶¹. ILA Raporu'nun uluslararası örf ve âdet hukukunu tanımlayan maddesinde, devletler ve diğer uluslararası hukuk kişilerinin uygulamalarına yer verilmiştir⁶². Dolayısıyla, ILA Raporu'nda sadece devletlere işaret edilmemiş ve diğer uluslararası hukuk kişilerinin varlığı da zikredilmiştir. ILA Raporu, uluslararası örgütlerin uluslararası hukuki kişiliğini teyit etmiş ve bu örgütlerin uluslararası hukuka katkıda bulunabileceklerini belirtmiştir⁶³.

B. Taslak Sonuçlar Kapsamında Uluslararası Örgütlerin Düzenlenmesi

1. Özel Raportör Tarafından Sunulan Raporlarda Uluslararası Örgütler

Özel Raportör *Wood* tarafından hazırlanan Birinci Rapor kapsamında uluslararası örf ve âdet hukukunun kavramsal çerçevesi üzerinde durulmuştur. Uluslararası örgütler ile uluslararası örf ve âdet hukuku arasındaki ilişki ise, uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının ortaya çıktığının ispatı için sayılan farklı maddeler arasında ifade edilmiştir. Bu bağlamda, devletin ve diğer hükümetler-arası aktörlerin yaklaşımları uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumunda esas alınabilecektir. Birinci Rapor'da hükümetler-arası bir aktör olarak uluslararası örgütlerin özellikle de Birleşmiş Milletler'in yaklaşımının önemine vurgu yapılmıştır⁶⁴. Burada uluslararası örf ve âdet hukuku ile uluslararası örgütler arasındaki ilişki üzerinde durulmamıştır.

İkinci Rapor kapsamında 11 maddelik taslak sonuç önerisi getirilmiş ve uluslararası örgütlerin tanımı yapılmıştır. Uluslararası örgüt, Taslak Maddeler'de verilen kapsamlı tanım yerine kısaca “hükümetler-arası örgüt” şeklinde tanımlanmıştır⁶⁵. Uluslararası örf ve âdet hukukunun objektif unsuru genel uygulamanın devlet uygulaması şeklinde kullanılmaya

⁵⁸ SUR, Melda: Uluslararası Hukukun Esasları, 14. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2020, s.88.

⁵⁹ SUR, s.89.

⁶⁰ Summaries of the Work of the International Law Commission, https://legal.un.org/ilc/summaries/1_13.shtml (Erişim Tarihi: 17.11.2020).

⁶¹ International Law Association London Conference (2000), <https://www.law.umich.edu/facultyhome/drwcasebook/Documents/Documents/ILA%20Report%20on%20Formation%20of%20Customary%20International%20Law.pdf> (Erişim Tarihi: 17.11.2020).

⁶² International Law Association London Conference (2000), s.8.

⁶³ International Law Association London Conference (2000), s.19.

⁶⁴ First Report on Formation and Evidence of Customary International Law, by Sir Michael Wood, Special Rapporteur, A/CN.4/663, s.127. https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_663.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2020).

⁶⁵ Second Report on Identification of Customary International Law by Michael Wood, Special Rapporteur, A/CN.4/672, s.7. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/407/74/PDF/N1440774.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 22.11.2020).

başlanması devletlerin uluslararası hukukun başlıca kişisi olmasıyla ilişkilendirilmiştir⁶⁶. Devlet uygulamalarının neye göre tespit edilebileceğini açıklayan maddeler arasında uluslararası örgüt kararlarıyla bağlantılı şekilde de devlet uygulamasının ortaya çıkabileceği ifade edilmiş ve kapsamlı bir incelemenin Üçüncü Rapor'a bırakıldığı belirtilmiştir⁶⁷. Buna ilaveten uluslararası örgüt uygulamalarının da bir sonraki raporda daha detaylı olarak incelenecek olmakla birlikte devlet uygulaması çerçevesinde değerlendirilebileceğine yer verilmiştir⁶⁸. İkinci Rapor, uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukundaki yerini devlet-merkezli bir yaklaşımla ele almıştır.

Üçüncü Rapor, uluslararası örgüt kararları ve uluslararası örgüt uygulamaları üzerinden uluslararası örf ve âdet hukuku ile uluslararası örgüt ilişkisi hakkında kapsamlı bir değerlendirme içermektedir. İlk olarak, uluslararası örgütler çerçevesinde devletler tarafından benimsenen kararların uluslararası örf ve âdet hukukunun belirlenmesindeki rolü üzerinde durulmuş ve özellikle Birleşmiş Milletler Genel Kurul kararlarına dikkat çekilmiştir⁶⁹. Birleşmiş Milletler Genel Kurul kararları da dâhil olmak üzere uluslararası örgüt kararlarının bağlayıcı bir etkisi bulunmadığı gibi uluslararası örf ve âdet hukukuna doğrudan kaynaklık etmeleri de söz konusu değildir⁷⁰. Dolayısıyla, Üçüncü Rapor kapsamında önerilen 13. Taslak Sonuç kapsamında uluslararası örgütler tarafından ya da uluslararası konferanslarda kabul edilen kararların bazı durumlarda uluslararası örf ve âdetin kanıtı olabileceği ve gelişimine katkı sunabileceği belirtilmiştir. Uluslararası örgüt kararlarının kendisi uluslararası örf ve âdet hukuku kuralı oluşturmayacaktır⁷¹.

Üçüncü Rapor'da uluslararası örgütlere ilişkin uluslararası hukuki kişilik çerçevesinde bir değerlendirmeye de yer verilmiştir. Bu bağlamda devletlerin uluslararası hukukun başlıca kişisi olduğu vurgulanmış ve bu devletlerin birtakım fonksiyonlarının yerine getirilmesi amacıyla kendilerinden bağımsız bir uluslararası hukuki kişiliğe sahip uluslararası örgütler kurabildikleri belirtilmiştir⁷². Özel Raportör *Wood*, bir uluslararası örgüt çerçevesindeki devlet uygulamasının uluslararası örgütlerin uygulamasından farklı olduğuna dikkat çekmiş ve ayrı bir uluslararası hukuk kişisi olan uluslararası örgüt uygulamasının devletinkinden ayrılması gerektiğini ifade etmiştir⁷³. *Wood* tarafından önerilen diğer bir ayırım ise örgütün iç işleyişine ilişkin davranışı ile devletler ve diğer uluslararası örgütler ile olan dış işleyişine ilişkin davranışının tespit edilmesidir. Uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumunda rol oynayan örgütün dış ilişkilerindeki davranışdır⁷⁴.

Üçüncü Rapor kapsamında uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukuna etki etme kapasitesi üç farklı biçimde incelenmiştir. İlk olarak, uluslararası örgütlerin eylemleri üye devletlerin uygulama ve inançlarını yansıtacaktır. Uluslararası örgüt organları çerçevesinde devletlerin kullandıkları oylar ve ifade ettikleri görüşler devlet uygulaması ya da *opinio juris*'in kanıtı olabilecektir⁷⁵. Bu yöntemin uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukunu etkilediği en yaygın şekil olduğu ifade edilebilir⁷⁶. İkinci olarak, uluslararası örgütlerin faaliyetleri devlet uygulamasının ortaya çıkmasına hizmet edebilmektedir. Burada ifade edilmek istenen uluslararası örgütlerin faaliyetleri esnasında devletlerin uluslararası örf ve âdet hukukunun unsurlarını yerine getiren birtakım açıklamalarda bulunmasıdır. Örneğin, uluslararası örgütler devletlerin tartışması için taslak metinler sunduğunda ya da başka herhangi bir biçimde devletlerin görüşlerini açıklamasını sağlayacak işlemler yaptığında uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının ortaya çıkmasına etki etmiş olacaklardır⁷⁷. Son olarak, uluslararası örgütlerin uygulamasıyla ilişkili örgüt davranışının kendisi uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumunda etkili olabilecektir. Bu son durumdaki etki oldukça tartışmalıdır ve çok daha sınırlı bir biçimde

⁶⁶ Second Report on Identification of Customary International Law, s.15.

⁶⁷ Second Report on Identification of Customary International Law, s.26.

⁶⁸ Second Report on Identification of Customary International Law, s.28.

⁶⁹ Third Report on Identification of Customary International Law by Michael Wood, Special Rapporteur, A/CN.4/682, s.31. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/088/91/PDF/N1508891.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 22.11.2020).

⁷⁰ Third Report on Identification of Customary International Law, s.38; ÖKTEM, s.163.

⁷¹ Third Report on Identification of Customary International Law, s.69.

⁷² Third Report on Identification of Customary International Law, s.47.

⁷³ Third Report on Identification of Customary International Law, s.48, 49.

⁷⁴ Third Report on Identification of Customary International Law, s.49.

⁷⁵ Third Report on Identification of Customary International Law, s.51.

⁷⁶ ODERMATT, Jed: "The Development of Customary International Law by International Organizations", *International and Comparative Law Quarterly*, 66(2), 2017, s.500.

⁷⁷ Third Report on Identification of Customary International Law, s.51, 52.

ifade edilmiştir. Fakat uluslararası örgütlerin uluslararası hukuk kişisi olarak üye devletlerden bağımsız bir biçimde uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumuna katkı sunabileceğine ilişkin kabulü yansıması açısından önemlidir⁷⁸. Üçüncü Rapor kapsamında uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukuna etki edebilmesi için üye devletlerin belirli bir alanda kuruluşu açık yetki vermeleri gerektiği vurgulanmıştır⁷⁹.

Dördüncü Rapor, hükümetler ve diğer katılımcıların görüşleri çerçevesinde geçici olarak kabul edilen Taslak Sonuçlar için birtakım değişiklik önerileri getirmiştir⁸⁰. Beşinci Rapor’da daha kapsamlı bir değerlendirme yapılmış ve 16 maddeden oluşan Taslak Sonuçlar çerçevesinde hükümetlerin görüşlerine de yer verilmiştir. Türkiye, uluslararası örgüt uygulamalarının bazı durumlarda uluslararası örf ve âdet hukukuna “katkıda bulunur (*contributes*)” ifadesi yerine “katkıda bulunabilir (*may contribute*)” şeklinde daha temkinli bir ifade kullanılmasını önermiştir⁸¹. Avrupa Birliği ise, örgütün balıkçılık ve ticaret gibi alanlar dâhil olmak üzere uluslararası örf ve âdet hukukuna katkıda bulunabileceği yönündeki beklentisini dile getirmiştir⁸². Beşinci Rapor, Taslak Sonuçlar metninin yayımlanmasından önceki son rapordur.

2. Taslak Sonuçlar Metninde Uluslararası Örgütler

Taslak Sonuçlar, Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından 70. oturumda kabul edilmiş ve bu oturumun çalışmalarını kapsayan raporun bir parçası olarak Genel Kurul’a sunulmuştur. Toplam 16 maddeden oluşan Taslak Sonuçlar metninin 4. maddesinin 2. fıkrası ile 12. maddesinde uluslararası örgütlere ilişkin hükümler yer almaktadır. Bu çalışmada, Taslak Sonuçlar kapsamında düzenlenen bütün maddeler üzerinde durulmamış; sadece uluslararası örgütlerin konumuna ilişkin hükümlere yer verilmiştir. Ancak Taslak Sonuçlar’ın ilk üç maddesinde uluslararası örf ve âdet hukukuna ilişkin genel bir değerlendirme yapıldığı ve iki kurucu unsur olan genel uygulama ile *opinio juris* üzerinde durulduğu ifade edilmelidir.

Uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku ile ilişkisi 4. maddenin 2. fıkrasında, uluslararası örgüt uygulamalarının bazı durumlarda uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna katkıda bulunabileceği şeklinde ifade edilmiştir. Bu maddenin ilk fıkrası uluslararası örf ve âdet hukukunda genel uygulamanın esas olarak devlet uygulamalarına karşılık geldiğini düzenlerken son fıkrası ise diğer aktörlerin davranışının uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumunda uygulanamayacağını belirtmiştir⁸³. Dolayısıyla, uluslararası örgüt uygulamalarının diğer aktörlere göre ayrıcalıklı bir konumda bulunduğu görülmektedir. Buna rağmen ILC, uluslararası örgüt uygulamalarına sınırlı olarak yer verirken uluslararası örf ve âdet hukukunun belirlenmesinde devlet uygulamalarına çok daha büyük bir rol biçmiştir⁸⁴.

Taslak Sonuçlar’ın 4. maddesinin şerhinde, uluslararası örgüt ile uluslararası hukuka göre genellikle bir uluslararası andlaşma ile kurulmuş ve uluslararası hukuki kişiliği olan örgütlerin kastedildiği ve hükümet-dışı kuruluşların bu kapsamda değerlendirilmediği ifade edilmiştir⁸⁵. Uluslararası örgütlerin uluslararası hukuki kişilikleri yönünden devletlerden farklı olduğuna dikkat çekilmiş ve ilgili düzenlemede yer alan “bazı durumlarda” ifadesi açıklanmıştır. Buna göre uluslararası örgüt uygulamalarının *opinio juris* de söz konusu ise uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarını ortaya çıkaran veya onaylayan bir uygulama olarak sayılabileceğini belirtmiştir. Ancak bu kurallar konusu örgütlerin yetki alanına giren ve/veya özellikle kendilerine hitap eden kurallar olmalıdır⁸⁶.

Uluslararası örgütlerin uygulamalarının “bazı durumlar” kapsamında değerlendirilebilmesi için üye devletler örgüte münhasır yetkileri devretmiş olmalı ya da bunun söz konusu olmadığı durumlarda devletler tarafından kullanılan yetkilere fonksiyonel olarak eşit yetkiler sunulmuş olmalıdır. Bu bağlamda, uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukuna etkisi andlaşmaların imzalanmasında, depoziter oldukları durumlarda, barışı koruma gibi askeri

⁷⁸ ODERMATT, s.501.

⁷⁹ Third Report on Identification of Customary International Law, s.53.

⁸⁰ Fourth Report on Identification of Customary International Law by Michael Wood, Special Rapporteur, A/CN.4/695.

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/063/33/PDF/N1606333.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 23.11.2020).

⁸¹ Fifth Report on Identification of Customary International Law by Michael Wood, Special Rapporteur, A/CN.4/717, s.16.

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/043/79/PDF/N1804379.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 23.11.2020).

⁸² Fifth Report on Identification of Customary International Law, s 15.

⁸³ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law with Commentaries, s.130.

⁸⁴ DEPLANO, Rossana: “Assessing the Role of Resolutions in the ILC Draft Conclusions on Identification of Customary International Law”, *International Organizations Law Review*, 14, 2017, s.232.

⁸⁵ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law with Commentaries, s.130.

⁸⁶ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law with Commentaries, s.131.

güçlerin harekete geçirilmesinde, bölge yönetiminde veya örgütün ve personelinin ayrıcalık ve bağımsızlıklarının kapsamının belirlenmesinde ortaya çıkabilecektir⁸⁷.

Uluslararası örf ve âdet hukukunun ikinci unsuru olan hukuk kuralı olduğuna ilişkin inancın ne şekilde ortaya çıkabileceğine ilişkin düzenlemeye Taslak Sonuçlar'ın 10. maddesinde yer verilmiştir. Bu maddenin ilk fıkrasında *opinio juris*'in çok çeşitli biçimlerde ortaya çıkabileceği belirtilmiştir. İkinci fıkrada ise, *opinio juris*'in ortaya çıkma biçimlerine örnekler verilmiş ve bu örneklerin ilgili fıkrada sayılanlarla sınırlı olmadığı da ifade edilmiştir. Bu fıkrada uluslararası örgüt tarafından ya da hükümetler-arası konferanslarda alınan kararlar ile bağlantılı davranışların da *opinio juris* olarak ortaya çıkabileceğine yer verilmiştir. Bunun dışında uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukunun psikolojik unsuru ile ilişkisine dair ayrıca bir ifadeye yer verilmemiştir. Bu 2. fıkra genellikle devletlerle ilişkilendirilmiş olduğu gibi 3. fıkrada ise sadece devletlere gönderme yapılmıştır. Dolayısıyla ILC, uluslararası örgütlerin *opinio juris* çerçevesindeki pozisyonunu açık bir biçimde ele almaktan kaçınmıştır.

Uluslararası örgütler ile uluslararası örf ve âdet hukuku ilişkisinin değerlendirilmesinde Taslak Sonuçlar'ın 12. maddesi üzerinde de durulmalıdır. Bu madde kapsamında 6. ve 10. maddede sayılmış olan uluslararası örgüt ve hükümetler-arası konferanslarda yer alan kararların uluslararası örf ve âdet hukuku kuralına dönüşme potansiyelinin açıklanmasına yer verilmiştir. Düzenlemenin ilk fıkrasında uluslararası örgüt ya da hükümetler-arası konferansta benimsenen kararın tek başına uluslararası örf ve âdet hukuku kuralı yaratamayacağı ifade edilmiştir. İkinci fıkrada, kararın uluslararası örf ve âdet hukuku kuralı varlığının tespitine ya da gelişimine katkıda bulunduğunun ispatlanması gerektiği belirtilmiştir. Son fıkrada ise, kararda yer alan bir hükmün hukuk kuralı olduğuna ilişkin inançla genel bir uygulamaya uygun olarak kurulması durumunda uluslararası örf ve âdet hukuku kuralı olarak değerlendirilebileceği kabul edilmiştir⁸⁸.

Uluslararası örgüt organlarının kararları özellikle Birleşmiş Milletler Genel Kurul kararları üzerinden değerlendirilmektedir⁸⁹. Divan, Nükleer Silahların Tehdidi veya Kullanımının Meşruiyetine Dair Danışma Görüşü kapsamında Genel Kurul kararlarının bağlayıcı olmamakla birlikte normatif bir değere sahip olabileceğini ifade etmiştir. Genel Kurul kararları bazı durumlarda bir kuralın varlığını ya da *opinio juris*'in ortaya çıkışını belirlemek için önemli kanıtlar sağlayabilecektir. Bunun için elbette kararın içeriği ve kabul edilme koşulları ile *opinio juris*'in mevcut olup olmadığına bakılacaktır⁹⁰.

Taslak Sonuçlar'ın 12. maddesi, uluslararası örgütlerin ayrı bir uluslararası hukuk kişisi olarak değerlendirilmekten ziyade ilgili kararların hukuk kuralı olduğuna ilişkin inançla gerçekleştirilen devlet uygulamalarına binaen örf ve âdet hukuku kuralı olarak kabul edildiğine işaret etmektedir. Zira 3. fıkranın şerhinde de *opinio juris* ile devlet uygulamalarının varlığına vurgu yapılmaktadır⁹¹. Bu bağlamda, Taslak Sonuçlar'da uluslararası örgütlerin konumuna ilişkin görüşleri değerlendireceğimiz son başlıkta uluslararası örgüt kararlarının ele alındığı 12. maddeye yer verilmemiştir. Çalışmamız bakımından önem teşkil eden husus uluslararası örgütlerin hukuki kişilikleri nedeniyle doğrudan uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumuna etkilerinin incelenmesidir. Zira 4. maddenin 2. fıkrasındaki düzenleme, uluslararası örgütleri devlet-merkezli bir yaklaşımla ele alıyor olsa da ayrı bir hukuk kişisi olarak değerlendirme eğilimindedir. Uluslararası örgüt kararlarına ilişkin 12. madde ise, uluslararası örgütlerden ziyade devletlerin müşterek eylemlerine odaklanmaktadır⁹². Bu çerçevede, uluslararası örgüt kararları uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna doğrudan bir etkide bulunmamaktadır.

C. Taslak Sonuçlar'da Uluslararası Örgütlerin Konumuna İlişkin Görüşler

Uluslararası örf ve âdet hukuku kuralları ile uluslararası örgütler arasında kurulacak bir ilişkide genel bir değerlendirmeye uluslararası hukukun kişilerinden biri olan uluslararası örgütlerin bu kurallar ile bağlı oldukları gibi bu kuralların oluşumuna da katıldıkları ifade edilebilir⁹³. Uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kuralları ile bağlı olmaları bu uluslararası hukuk kaynağı dolayısıyla elde edecekleri hak ve yükümlülükler bakımından önem

⁸⁷ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law with Commentaries, s.131.

⁸⁸ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law with Commentaries, s.141.

⁸⁹ ÖKTEM, s.162.

⁹⁰ Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, 1. C.J. Reports 1996, p.226, s.254, 255. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 03.12.2020).

⁹¹ Draft Conclusions on Identification of Customary International Law with Commentaries, s.149.

⁹² DEPLANO, s.228.

⁹³ REÇBER, Kamuran: Uluslararası Hukuk, Dora Yayıncılık, Bursa 2014, s.171.

taşımaktadır⁹⁴. Uluslararası örgütlerin faaliyetlerinin kapsamı ve etkinlikleri göz önüne alındığında uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumundaki etkilerine ilişkin tartışmaların devam ediyor olması dikkat çekicidir⁹⁵. Bu tartışmaların uluslararası örgütlerin konumunun açıklığa kavuşturulması bakımından akademik çalışmalara konu olmaya başlamasında ILC'nin Taslak Sonuçlar düzenlemesi önemli bir motivasyon kaynağıdır. ILC, uluslararası örgüt uygulamalarının uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda etkili olabileceğini kabul ediyor olsa da Taslak Sonuçlar düzenlemesi “devlet-merkezli” olmakla eleştirilmektedir⁹⁶. Çalışmanın bu kısmında özellikle Taslak Sonuçlar düzenlemesine paralel olarak ortaya çıkan uluslararası örf ve âdet hukuku ile uluslararası örgütler arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik değerlendirmeler üzerinde durulacaktır.

ILC, uluslararası örgütlere ilişkin uluslararası hukuk konularını geçmiş yıllarda da inceleme kapsamına almıştır. 1986 Viyana Devletlerle Uluslararası Örgütler veya Uluslararası Örgütlerle Uluslararası Örgütler Arasındaki Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi bu incelemenin sonucunda ortaya çıkmış ve 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi ile benzer hükümlere yer vermekle eleştirilmiştir. Benzer şekilde 2011 Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler metni de 2001 Devletlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler düzenlemesinin yayımlanmasının ardından ILC tarafından çalışılmaya başlanmıştır. Uluslararası örf ve âdet hukukuna ilişkin yayımlanan Taslak Sonuçlar kapsamında uluslararası örgütlere aynı metin içerisinde yer verilmiş ve ayrıca bir incelemeye tabi tutulmamıştır⁹⁷.

Taslak Sonuçlar, uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda uluslararası örgütlere sınırlı bir biçimde yer vermiştir. Uluslararası örgütlerin uluslararası hukuk kaynağının oluşturulmasına etkisinin sınırlandırılması uluslararası hukukun bu uluslararası hukuk kişilerine hukuki irade atfetme konusundaki tereddütlerinden kaynaklanmaktadır⁹⁸. Esas olarak ILC, uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukuna etkisini hem Özel Raportör *Wood* tarafından hazırlanan raporlarda hem de Taslak Sonuçlar'ın şerhlerinde kapsamlı bir incelemeye tabi tutmuştur. Ancak uluslararası hukuk kurallarının ortaya çıkarılmasında devletler merkezi bir konumda değerlendirilmiş ve uluslararası örgütlerin etkisi üye devletlerin ilgili örgüt için öngördüğü amaçlarla sınırlanmıştır⁹⁹. Dolayısıyla uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukuna etkisi onların uluslararası hukuki kişiliğinin ne şekilde değerlendirildiğiyle ilişkilidir. Uluslararası örgütlerin uluslararası hukuki kişiliğine ilişkin yaklaşımları kısaca objektif ve sübjektif (iradeci) teori olarak ikiye ayırmak mümkündür¹⁰⁰. Objektif teoriyi savunan görüşe göre, uluslararası hukuka göre kurulmuş olup uluslararası örgüt olmaya ilişkin kriterleri yerine getirmiş olan oluşumların uluslararası hukuki kişiliği söz konusudur¹⁰¹. Uluslararası örgütlerin hukuki kişiliğinin ortaya çıkması bakımından kurucu olmayan devletlerin tanınmasına ihtiyaç duymaması da objektif yaklaşımla ilişkilendirilmiştir¹⁰². Doktrinde daha fazla kabul gören sübjektif teori ise, uluslararası örgütlerin hukuki kişiliğinin belirlenmesinde kurucu devletlerin iradesine vurgu yapmaktadır¹⁰³. Zararların Tazmini Danışma Görüşü, uluslararası örgütlerin uluslararası hukuki kişiliğine ilişkin objektif ve sübjektif yaklaşımların her ikisini de içermektedir¹⁰⁴.

Uluslararası örgütlerin hukuki kişiliğinin tespit edilmesinde objektif teori kabul edilirse örgütlerin bağımsız iradeleri olduğu da kabul edilmiş olacaktır¹⁰⁵. Sübjektif teoride ise, üye devletlerin kurucu andlaşmada öngördüğü yetkiler ile kurucu andlaşmada hüküm bulunmayan durumlarda gelişen örgüt uygulamaları çerçevesinde ortaya çıkan örtülü yetkileri dikkate alınacaktır. Dolayısıyla Taslak Sonuçlar kapsamında doktrindeki tartışmalar, uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna doğrudan etki edip

⁹⁴ BLOKKER, Niels: “International Organizations and Customary International Law: Is the International Law Commission Taking International Organizations Seriously?”, *International Organizations Law Review*, 14(1), 2017, s.1.

⁹⁵ DAUGIRDAS, Kristina: “International Organizations and the Creation of Customary International Law”, *European Journal of International Law*, 31(1), 2020, s.201.

⁹⁶ ODERMATT, s.492.

⁹⁷ BLOKKER, s.3.

⁹⁸ BRÖLMANN, Catherine: “Capturing the Juridical Will of International Organizations”, *Amsterdam Law School Legal Studies Research Paper No. 2019-09*, s.1.

⁹⁹ ODERMATT, s.493.

¹⁰⁰ KLABBERS, s.46.

¹⁰¹ SEYERSTED, Finn: “Objective International Personality of Intergovernmental Organizations: Do Their Capacities Really Depend upon the Conventions Establishing Them”, *Nordisk Tidsskrift Int'l Ret*, 34, 1964, s.9.

¹⁰² AYBAY, Rona/ORAL Elif: *Kamusal Uluslararası Hukuk*, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s.305.

¹⁰³ SCHERMERS/BLOKKER, s.989.

¹⁰⁴ EMİR, s.101.

¹⁰⁵ BRÖLMANN, s.13.

edemeyeceği hususunda değil; bu etkinin sınırlarının belirlenmesi bakımından ortaya çıkmaktadır. Objektif yaklaşım, uluslararası hukuki kişiliğin belirlenmesinde daha kapsayıcı bir çerçeve çiziyor gibi görünse bile sübjektif yaklaşım benimsendiği takdirde de aynı sonuca ulaşılabilecektir. Zira uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukunda etki edebileceği kurallar, aşağıda ifade edileceği gibi uluslararası kişiliğe ilişkin bu yaklaşımlardan bağımsız olarak sınırlanacaktır.

Uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna etkisi üç gerekçeyle açıklanabilir. İlk olarak, kurucu devletler ilgili örgütü bu konuda açıkça yetkilendirmiştir¹⁰⁶. İkinci olarak, uluslararası örgütler kurucu andlaşmalarında yer alan bir hükümle açıkça yetkilendirilmiş olmasalar bile örtülü yetkiler prensibi gereğince uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna etkide bulunabileceklerdir¹⁰⁷. Kurucu andlaşmaların örgütün yerine getireceği bütün fonksiyonları ve sahip olacağı yetkilerin tamamını içerecek bir biçimde düzenlenmesi mümkün değildir¹⁰⁸. Örtülü yetkiler prensibi, Uluslararası Adalet Divanı tarafından da istikrarlı bir biçimde savunulmaktadır¹⁰⁹. Taslak Sonuçlar Özel Raportörü Wood da uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukuna etkisine ilişkin bir genelleme yapmanın mümkün olmadığını ifade etmiş ve bunu uluslararası örgütlerin hukuki kişiliğinin devletlerden farklı bir yapıda olmasına bağlamıştır. Zira devletlerin aksine uluslararası örgütlerin fonksiyonları kurucu andlaşmalarında açıkça ifade edilen ya da daha sonra ortaya çıkan örtülü yetkileriyle sınırlıdır¹¹⁰. Dolayısıyla bu iki durumda uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda etkili olabileceğini söylemek daha kolaydır.

Uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunu etkileyebileceğine dair ele alacağımız gerekçelerden sonuncusu bunu onların uluslararası hukuki kişiliğinin doğrudan bir sonucu olarak değerlendirmektedir¹¹¹. *Daugirdas*, uluslararası örgütlerin hukuki kişiliklerinin bir sonucu olarak nasıl uluslararası andlaşma yapabiliyor ve uluslararası hukuka aykırı eylemlerinden sorumlu tutulabiliyorlarsa benzer şekilde uluslararası örf ve âdet hukukuna da katkıda bulunabileceklerini belirtmektedir¹¹². Tıpkı uluslararası andlaşma yapma yetkisi gibi¹¹³ uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna etkide bulunabilme kapasitesini de uluslararası kişiliğin sonucu olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda etkileyebileceği alanlar daha sınırlıdır¹¹⁴. Örneğin, uluslararası örgütler devletler gibi belirli bir toprak parçası üzerinde egemenliğe sahip olmadıkları için uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının bulunduğu her alanda etkili olamayacaklardır.

Uluslararası örgütler hukuki kişiliklerinin sonucu olarak andlaşma yapabilmekte, uluslararası sorumluluklarına gidilebilmekte ve çeşitli ayrıcalık ve bağımsızlıklara sahip olabilmektedir¹¹⁵. Dolayısıyla uluslararası örgütler buna ilişkin konularda uluslararası örf ve âdet hukukuna etki edebilmelidir¹¹⁶. Öte yandan uluslararası insancıl hukuk ve insan hakları hukuku konularında da uluslararası örgütler örf ve âdete uymakla yükümlü oldukları gibi bu konularda örf ve âdet hukuku kurallarının ortaya çıkmasına da etki edebilmeleri gerekmektedir¹¹⁷. Uluslararası örgütler, uluslararası andlaşmaların depoziteri olarak da görev yaptıkları için bu konularda uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda etkili olabilmektedir¹¹⁸.

Uluslararası örgütler ile uluslararası örf ve âdet hukuku arasında kurulacak bir ilişki ILC'nin Taslak Sonuçlar düzenlemesinin doktrindeki tartışmaları alevlendirdiği açıktır¹¹⁹. Uluslararası örgütlerin uluslararası hukukun kişisi olarak git gide artan faaliyetleri neticesindeki

¹⁰⁶ DAUGIRDAS, s.206.

¹⁰⁷ DAUGIRDAS, s.207.

¹⁰⁸ ÖKTEM, s.296.

¹⁰⁹ DAUGIRDAS, s.208.

¹¹⁰ WOOD, Michael: "International Organizations and Customary International Law", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 48(3), 2015, s.614.

¹¹¹ ODERMATT, s.501.

¹¹² DAUGIRDAS, s.210.

¹¹³ ÇAĞIRAN, s.235.

¹¹⁴ BLOKKER, s.10.

¹¹⁵ EMİR, s.164.

¹¹⁶ DAUGIRDAS, s.223.

¹¹⁷ BLOKKER, s.2; Draft Conclusions on Identification of Customary International Law with Commentaries, s.131.

¹¹⁸ DAUGIRDAS, s.225.

¹¹⁹ BARKHOLDT, Janina: "The Contribution of International Organizations to the Formation, Interpretation and Identification of International Law: Questions Arising from the Work of the International Law Commission", *International Organizations Law Review*, 2020, s.8.

uluslararası hukuk ihlalleri tıpkı devletlerinki gibi uluslararası örgütlerin de sorumluluklarının düzenlenmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumunda etkili olabileceğine ilişkin en güçlü gerekçe onların uluslararası hukuki kişiliğinin bulunmasıdır. Uluslararası örgütlerin hukuki kişiliğinin ve uluslararası alanda faaliyet gösterme yetkilerinin bir sonucu olarak uluslararası örf ve âdet hukukuna etki edebilecekleri doktrinde de kendine yer bulmuştur¹²⁰. Elbette bu yaklaşıma aksi yönde görüşler de söz konusudur. Uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumundaki rolünün ILC tarafından çok geniş yorumlandığını ve ILC'nin bu yaklaşımını destekleyen gerek Divan gerekse diğer uluslararası yargı kuruluşlarının içtihatlarının bulunmadığı ileri sürülmüştür¹²¹. Bu görüşün de haklılık payı olmakla birlikte ILC'nin getirdiği düzenlemenin gelecek yıllardaki tartışmalar için bir başlangıç noktası olarak değerlendirilmesi yerinde olacaktır¹²². Zira Taslak Sonuçlar ile bağlayıcı kurallar getirilmesi söz konusu olmasa bile farklı bir bakış açısının önü açılmıştır.

Uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna etkisi noktasında Taslak Sonuçlar metni yeterince açık bir düzenleme getirmemektedir. Bu konunun ILC tarafından ayrı bir başlık altına ele alınması durumunda daha açık bir düzenlemenin ortaya çıkacağı beklenmemelidir. Zira *Brölmann* tarafından ifade edildiği gibi uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumundaki etkisini ileri sürmekteki zorluk onların hukuki kişiliğinin “zayıf hukuki kişilik (*thin legal personality*)” olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır¹²³. *Odermatt*, ILC'yi devlet-merkezli bir değerlendirme yapmakla eleştirirken¹²⁴ de aslında benzer bir sonuca varmaktadır.

Uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna etki edebileceğini ileri sürmek için onların hukuki kişiliğinin mutlaka objektif yaklaşımla ele alınmasına gerek yoktur. Çünkü hangi uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna etkide bulunabilecekleri onların uluslararası örgüt olma nitelikleri, kurucu andlaşmaları ve örtülü yetkileriyle sınırlanacaktır. Bu bağlamda, uluslararası örgütler uluslararası hukuki kişiliklerinin doğrudan bir sonucu olarak bu kuralların oluşumuna etkide bulunabilmelidir. Hangi alandaki örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda etkili olabilecekleri ise, genel olarak uluslararası örgütler hukukuna ilişkin konular ve uluslararası örgütlerin fonksiyonlarına bağlı olarak değişebilecektir.

V. SONUÇ

Uluslararası örgütler uluslararası hukukun kişisi olarak diğer uluslararası hukuk kişileri (devletler ve uluslararası örgütler) ile uluslararası andlaşma yapabilmektedir. Öte yandan bu örgütlerin uluslararası hukuka aykırı eylemlerinden dolayı uluslararası sorumluluklarına gidilebilmektedir. Uluslararası örgütler bir kere kurulduğunda onu kuran devletler ya da uluslararası örgütlerden bağımsız bir uluslararası hukuk kişisi olarak hareket etmektedir. Uluslararası örgütler uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarına uymakla yükümlüdür. Üyelerinden ayrı bir uluslararası hukuki kişiliği olan ve uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarına uymakla yükümlü bulunan uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna etkisi ise tartışmalıdır.

ILC tarafından yayımlanan Taslak Sonuçlar uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumunda etkili olup olamayacağı hususunda birtakım tartışmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Uluslararası örf ve âdet hukukunda uluslararası örgütlerin konumuna ilişkin bu tartışmalar esas olarak uluslararası hukuki kişiliğin ne şekilde değerlendirildiğiyle bağlantılıdır. Uluslararası örgütlerin uluslararası hukuki kişiliği objektif ya da subjektif yaklaşımla kabul edilebilir. Ancak her iki durumda da uluslararası örgütlerin uluslararası örgütler hukukuna ilişkin hususlarda ve faaliyet alanları çerçevesinde uluslararası örf ve âdet hukukunun oluşumuna katkıda bulunması söz konusu olabilecektir.

Uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku ile ilişkisinin değerlendirilmesinde ILC'nin konuya devlet merkezli yaklaştığı ve uluslararası örgütlere bağımsız bir irade atfetme konusunda tereddütlerinin bulunduğu ifade edilebilir. Ancak uluslararası hukukta devletlerin konumu ve bu tür metinlerin hazırlanmasında devletlerin temsilcilerinin yaklaşımı göz önüne

¹²⁰ DAUGIRDAS, s.210.

¹²¹ MURPHY, Sean D.: “Identification of Customary International Law and Other Topics: The Sixty-Seventh Session of the International Law Commission”, *American Journal of International Law*, 109(4), 2015, s.828.

¹²² PACHOLSKA, Magdalena: “New Kids on the Block: International Organizations as Customary Rules Creators”, *International Community Law Review*, 21, 2019, s.343.

¹²³ BRÖLMANN, s.20.

¹²⁴ ODERMATT, s.511.

alındığında bu kaçınılmaz bir sonuçtur. Bu tür sınırlamalara rağmen uluslararası örgütlerin uluslararası örf ve âdet hukuku kurallarının oluşumuna katkıda bulunabileceğinin kabulünde Taslak Sonuçlar olumlu bir etkiye sahip olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKANDE, Dapo: “International Organizations”, in Evans, Malcolm D. (ed.), *International Law*, Oxford University Press, Oxford 2010.
- AKSAR, Yusuf: *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk I*, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2017.
- AYBAY, Rona/ORAL Elif: *Kamusal Uluslararası Hukuk*, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.
- BARKHOLDT, Janina: “The Contribution of International Organizations to the Formation, Interpretation and Identification of International Law: Questions Arising from the Work of the International Law Commission”, *International Organizations Law Review*, 2020, p.1-45.
- BLOKKER, Niels: “International Organizations and Customary International Law: Is the International Law Commission Taking International Organizations Seriously?”, *International Organizations Law Review*, 14(1), 2017, p.1-12.
- BOZKURT, Enver/POYRAZ Yasin/ERDAL Selcen: *Devletler Hukuku*, 10. Baskı, Legem Yayıncılık, Ankara 2018.
- BRÖLMANN, Catherine: “Capturing the Juridical Will of International Organizations”, *Amsterdam Law School Legal Studies Research Paper No. 2019-09*.
- ÇAĞIRAN, Mehmet Emin: *Uluslararası Örgütler*, 4. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2019.
- ÇELİK, Edip: *Milletlerarası Hukuk*, 3. Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975.
- DAUGIRDAS, Kristina: “International Organizations and the Creation of Customary International Law”, *European Journal of International Law*, 31(1), 2020, p.201-233.
- DEPLANO, Rossana: “Assessing the Role of Resolutions in the ILC Draft Conclusions on Identification of Customary International Law”, *International Organizations Law Review*, 14, 2017, p.227-253.
- EMİR, Nergiz: *Uluslararası Hukukta Kişilik Kavramı ve Uluslararası Örgütlerin Hukuki Kişiliğinin Sonuçları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.
- GOLDSMITH, Jack L./POSNER Eric A.: “A Theory of Customary International Law”, *The University Chicago Law Review*, 66(4), 1999, p.1113-1177.
- GÜNDÜZ, Aslan: *Milletlerarası Hukuk*, 10. Baskı, Günel, Reşat Volkan (ed.), Savaş Yayınevi, İstanbul 2019.
- İŞIKTAÇ, Yasemin: *Hukukun Kaynağı Olarak Örf ve Âdet Hukuku*, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul 1992.
- KAMMERHOFER, Jörg: “Uncertainty in the Formal Sources of International Law: Customary International Law and Some of Its Problems”, *European Journal of International Law*, 15(3), 2004, p.523-553.
- KAYA, İbrahim: *Uluslararası Hukukta Temel Belgeler*, 4. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara 2020.
- KENNEDY, David: “The Sources of International Law”, *American University Journal of International Law*, 2(1), 1987, p.1-96.
- KESKİN, Sevda: “Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler”, *MHB*, 36(2), 2016, s.163-188.
- KLABBERS, Jan: *An Introduction to International Organizations Law*, 3rd Edition, Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- LEPARD, Brian D.: *Customary International Law: A New Theory with Practical Applications*, Cambridge University Press, New York 2010.
- MERAY, Seha L.: *Devletler Hukukuna Giriş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1960.
- MURPHY, Sean D.: “Identification of Customary International Law and Other Topics: The Sixty-Seventh Session of the International Law Commission”, *American Journal of International Law*, 109(4), 2015, p.822-844.

- ODERMATT, Jed: “The Development of Customary International Law by International Organizations”, *International and Comparative Law Quarterly*, 66(2), 2017, p.491-511.
- ÖKTEM, Emre: *Uluslararası Teamül Hukuku*, Beta Yayınları, İstanbul 2013.
- PACHOLSKA, Magdalena: “New Kids on the Block: International Organizations as Customary Rules Creators”, *International Community Law Review*, 21, 2019, p.325-343.
- PAZARCI, Hüseyin: *Uluslararası Hukuk Dersleri I. Kitap*, 12. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2014.
- REÇBER, Kamuran: *Uluslararası Hukuk*, Dora Yayıncılık, Bursa 2014.
- ROBERTS, Anthea Elizabeth: “Traditional and Modern Approaches to Customary International Law: A Reconciliation”, *The American Journal of International Law*, 95(4), 2001, p.757-791.
- SCHERMERS, Henry G./BLOKKER Niels M.: *International Institutional Law: Unity Within Diversity*, 5th Edition, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston 2011.
- SEYERSTED, Finn: “Objective International Personality of Intergovernmental Organizations: Do Their Capacities Really Depend upon the Conventions Establishing Them”, *Nordisk Tidsskrift Int'l Ret*, 34, 1964.
- SHAW, Malcolm N.: *Uluslararası Hukuk*, TÜBA, Ankara 2018.
- SUR, Melda: *Uluslararası Hukukun Esasları*, 14. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2020.
- TERZİOĞLU, Süleyman Sırrı/ÖZARSLAN, Bahadır Bumin: *Uluslararası Örgütler Hukuku*, Adalet Yayınevi, Ankara 2016.
- THIRLWAY, Hugh: “The Sources of International Law”, in Evans, Malcolm D. (ed.), *International Law*, Oxford University Press, Oxford 2010.
- TREVES, Tullio: “Customary International Law”, in Wolfrum, Rüdiger (ed.), *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Oxford University Press, Oxford 2012.
- TÜTÜNCÜ, Ayşe Nur/ARIKOĞLU Enver/AKÜN Verda Neslihan/BAŞKARACAOĞLU Elif: *Toluner Milletlerarası Hukuk (Giriş, Kaynaklar)*, Beta Yayınları, İstanbul 2017.
- WHITE, Nigel D.: *The Law of International Organizations*, 2nd Edition, Manchester University Press, Manchester 2005.
- WOOD, Michael: “International Organizations and Customary International Law”, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 48(3), 2015, p.609-620.

Elektronik Kaynaklar – Kararlar ve Belgeler

- Analytical Guide to the Work of the International Law Commission: Identification of Customary International Law, https://legal.un.org/ilc/guide/1_13.shtml (Erişim Tarihi: 16.11.2020).
- Draft Articles on Responsibility of International Organizations, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_11_2011.pdf (Erişim Tarihi: 27.11.2020).
- Draft Conclusions on Identification of Customary International Law with Commentaries, https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_13_2018.pdf&lang=EF (Erişim Tarihi: 17.11.2020).
- Fifth Report on Identification of Customary International Law by Michael Wood, Special Rapporteur, A/CN.4/717. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/043/79/PDF/N1804379.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 23.11.2020).
- First Report on Formation and Evidence of Customary International Law, by Sir Michael Wood, Special Rapporteur, Document A/CN.4/663, https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_663.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2020).
- Fourth Report on Identification of Customary International Law by Michael Wood, Special Rapporteur, A/CN.4/695. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/063/33/PDF/N1606333.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 23.11.2020).
- International Law Association London Conference (2000), <https://www.law.umich.edu/facultyhome/drwcsebook/Documents/Documents/ILA%20Report%20on%20Formation%20of%20Customary%20International%20Law.pdf> (Erişim Tarihi: 17.11.2020).

- Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, 1. C.J. Reports 1996, p.226, s.254, 255. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 03.12.2020).
- North Sea Continental Shelf, Judgment, I.C.J. Reports 1969, p.3. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/52/052-19690220-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 03.12.2020).
- Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations, Advisory Opinion, ICJ Reports 1949, p.174. <https://www.icj-cij.org/files/case-related/4/004-19490411-ADV-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 16.11.2020).
- Second Report on Identification of Customary International Law by Michael Wood, Special Rapporteur, A/CN.4/672. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/407/74/PDF/N1440774.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 22.11.2020).
- Statute of the International Court of Justice, https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf (Erişim Tarihi: 14.11.2020).
- Summaries of the Work of the International Law Commission, https://legal.un.org/ilc/summaries/1_13.shtml (Erişim Tarihi: 17.11.2020).
- Third Report on Identification of Customary International Law by Michael Wood, Special Rapporteur, A/CN.4/682. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/088/91/PDF/N1508891.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi: 22.11.2020).